

TÁJVÉDELMI FELADATOK A LÉTAVÉRTESI MOSONTA-KERT PÉLDÁJÁN I. (PROBLÉMAFELVETÉS)

FAZEKAS ISTVÁN – CSORBA PÉTER

Debreceni Egyetem, Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszék
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. e-mail: ifazekas@delfin.klte.hu

Kulcsszavak: kultúrtáj, Világörökség, tájhasználat-történet, népi építészet

Összefoglalás: A hazai tájvédelem az utóbbi években számos nemzetközi sikert ért el. Különösen figyelemre méltó, hogy több tájunk került a Világörökség listájára. A magyar tájvédelem – összhangban az európai tendenciákkal – elsősorban kultúrtáj védelmet jelent, ami sokkal összetettebb feladat, mintha a cél „csupán” a természetközeli maradvány élőhelyek védelme volna. Hajdú-Bihar megye DK-i részén, Létavértes határában található az ún. Mosonta-kert. Az elsősorban homoki szőlőparcellákkal hasznosított zártkerti terület egy részét 1988-ban a Hajdúsági Tájvédelmi Körzet C-zónájához kapcsolták. 1999-ben egy szőlőspajta műemléki védelmet is kapott. Ez a védettségi szint nem biztosítja a sajátos mikrotáj fennmaradását. Az eddigi lépések nem akadályozzák meg, legfeljebb lassítják a földhasználati szerkezet és az egyedülállóan archaikus népi építészeti emlékek megőrzését. Cikkünk – az itt olvasható első részében – a tájhasználat történetével, a jelenlegi helyzetével, és a szükséges beavatkozás forgatókönyvével foglalkozik.

Bevezetés

Az utóbbi években a hazai tájvédelem néhány eseménye igen széles nyilvánosságot kapott. 2003 májusában a Tihanyi-félsziget Európa-diplomában részesült, 2002-ben Tokaj-Hegyalja egy része, 2000-ben a Fertő-tó vidéke, 1999-ben pedig a Hortobágy került fel a Világörökség listájára. Úgy tűnik, hogy ezek a magyarországi fejlemények szinkronban vannak az európai tájvédelem jelentőségének látványos növekedésével (ASHWORTH és GRAHAM 1997, VOS és MEEKES 1999). Mintha ez egyszer nemcsak hosszabb-rövidebb fáziskéséssel követnénk az európai tendenciákat, hanem az itthoni eredmények beleillenek a kontinensünkön tapasztalható tájkezelési, tájvédelmi törekvésekbe (GIORGIS 1995, WASCHER és JONGMAN 2000).

A magas tájvédelmi rangot kapott tájaink kivétel nélkül kultúrtájak, vagyis működésüket és megjelenésüket tekintve is meghatározó szerepet játszik az emberi terület-használat. Bár az intenzív szőlőművelés, az évszázados legeltetés, a sajátos stílusú beépítés jelentős mértékben módosította az egykori tájszerkezetet, a tájalkotó tényezők eredeti kapcsolatrendszerét, mégis ezeket a kultúrtájakat az antropogén jelenléttel együtt tartjuk védendő értéknek. A tájban élő ember harmonikus, esztétikai fogalmakkal is jól leírható kapcsolata emeli ezeket a tájakat különleges értékűvé (BERÉNYI 2001, FRISLID és JUNG 2002, PEDROLI 2000, WO i leb...1997).

Világörökségnek 1972 és 1995 között építészeti és természeti objektumokat nyilvánítottak. A kultúrtáj kategóriát csak 1995-ben hozták létre. Jellemző, hogy az öt kontinens 29 világörökségi kultúrtája közül 20 Európában található (<http://whc.unesco.org>). Így Európa nyugodtan nevezhető a kultúrtájak kontinensének. A legtöbb európai kultúrtáj tradicionális mezőgazdasági jellegével érdemelte ki ezt a rangot. Feltűnő, hogy há-

rom szőlővidék is szerepel a listán: Duero-völgy észak Portugáliában, a Cinque Terre Olaszországban a Ligur-tengerparton és persze Tokaj-Hegyalja. Ezen kívül a Duna wachau áttörési szakaszán ugyancsak tájmeghatározó szerepe van a szőlőművelésnek. A szoros kapcsolat nem véletlen, hiszen a teraszozó szőlőművelés jelentős tájformálással jár, aminek fenntartásához igen komoly ismeretekkel kell rendelkezni az adott helyszínek domborzati, talajtani, mikroklimatikus és hidrológiai jelenségeiről, folyamatairól. A szőlőművelés fenntartása sokkal jobban próbára teszi a természet és az ember kapcsolatát, mint a szántóföldi gazdálkodás. Egy terjedelmes, a táj egész habitusát meghatározó teraszrendszer kialakításához, működtetéséhez igen nagyfokú kreativitásra van szükség, és a sikert csak valóban kifinomult alkalmazkodás teszi lehetővé. A siker záloga az évszázados tapasztalat, s ez olyan tudás, ami erősen kötődik a helyhez, ami nemigen kamatoztatható a szomszédos tájegységben, sőt néha még a szomszédos völgyben, a szomszédos hegyoldalon sem. Nem csoda, hogy az ilyen tájakhoz az ember erősebben ragaszkodik, a hely szelleme – a *genius loci* – sokkal könnyebben kimutatható. A közösségi erőfeszítést igénylő teraszrendszerek, öntözőművek üzemeltetése (pl. az ázsiai fél-sivatagi medencék hordalékkúpjain kialakított ún. karézkok) komoly hatást gyakorolt a társadalmi berendezkedésre és a településszerkezetre is (CSORBA 1998, BÄTZIG 1991).

Persze a kiemelkedő értéket képviselő európai kultúrtájak listáján vannak egyéb mezőgazdasági ágak által uralt tájak is – pl. a svédországi Öland-sziget déli része inkább a legelőgazdálkodás hagyományos tájhasználati relikta miatt kapta meg ezt a világörökség rangot. Nagy Britannia pedig az ún. Blaenavon Ipari Tájjal szerepel a listán. Többségében mégis komplex hasznosítású tájak szerepelnek a felsorolásban: pl. Hallstatt-Dachstein Salzkammergut vidéke Ausztriában, a Loire-völgy egy szakasza Franciaországban, Aranjuez környéke Spanyolországban, vagy pl. az olaszországi Costiera Amalfitana táj. Van a kultúrtáj kategórián belül egy kifejezetten tájépítészeti értékcsoporthoz is – ide sorolták be a csehországi Lednice-Valtice kastélypark-együttest, csakúgy, mint a német Dessau-Wörlitz-i királyi kerteket, és Lengyelországban a Kalwaria Zdrzydowska parkját és zarándokhelyet.

Több tájvédelmi szakmunka hangsúlyozza, hogy a világörökséggé nyilvánított területek sok esetben nem igazán nagy kiterjedésű tájak, sőt néha csak tájrészletek (WASCHER 2000). Kontinensünkön a nagytájak közül talán az olasz Toszkána, a dél-francia Languedoc-Roussion és a spanyol Andalúzia képviseli leginkább azt a tájvédelmi szintet, amely célként lebeg az európai tájvédelem szeme előtt. Úgy tűnik, hogy ezek a kultúrtájak képesek saját belső erőforrásaikból alkalmazkodni a változó gazdasági körülményekhez. Népességmegtartó erejük nem csökken, a lakosságszám az utóbbi 15 év alatt stabilizálódott. Az idegenforgalom mellett a gazdasági élet egyéb ágai sem jelentéktelenednek el annyira, mint Európa számos más turisztikailag frekvenciált táján.

Az Európai Tájjegyzmény

Vannak olyan európai akciók, amelyek itthon még nem értek el sikereket. Hazánk, pl. meghirdetése, 2000 októbere óta, még előzetes egyetértési nyilatkozattal sem támogatja az Európa Tanács (The Council of Europe) által kibocsátott Európai Tájkonvenciót (European Landscape Convention). Igaz, hogy ennek a fogadtatása Európa-szerte is meglehetősen ellentmondásos. Hozzánk hasonlóan „kivár” az aláírással Ausztria,

Németország, Hollandia, Lengyelország és Nagy Britannia is. Nem hivatalos álláspont szerint az egyezmény szövegével sok illetékes nálunk sem ért egyet. Folyik ellenben egy javított változat megszövegezése, amely, remélhetően nagyobb támogatást fog kapni. Minden esetre Norvégia, Moldova és Írország már 2002-ben azzal dicsekedhetett, hogy ők már a hazai ratifikáción is túl vannak, s jó példával elől járva közelebb került a cél, amikor – legalább 15 ország ratifikációja esetén – a tájegyezmény életbe léphet. (Az Európa Tanácsnak jelenleg 43 tagja van. Önálló tagország Vatikánváros és Monaco kivételével a többi törpeállam – Andorra, Liechtenstein és San Marino, – de kulturális kötődése miatt kelet felé túllépve a szokásos természetföldrajzi határokat Örményország, Azerbajdzsán és Grúzia is. Nem tagja viszont a szervezetnek Fehéroroszország.)

A vita és a módosító javaslatok ellenére nem valószínű, hogy a szóban forgó Európai Tájegyezmény szövegéből kimaradhat néhány kulcsgondolat. Pl. az, hogy:

„A táj hozzájárul a helyi kultúra formálásához és alapvető tényezője Európa természeti és kulturális örökségének, elősegíti az emberi jólét és az európai identitástudat erősítését.”

Vagy, hogy:

„A táji környezet mindenütt fontos összetevője az élet minőségének; városokban és vidéken, természetközeli és leromlott környezetben, magas esztétikai értéket képviselő és szokványos tájakban egyaránt.”

Talán kicsit a döntéshozók támogatásának elnyerése érdekében fogalmaz így a konvenció:

„A táj fontos kulturális, ökológiai környezeti és társadalmi szerepet tölt be ... amelynek védelme (landscape protection) kezelése (landscape management) és tervezése (landscape planning) munkahelyeket teremtő tevékenység.”

Az összesen 8 oldalas dokumentum szerint az egyezmény alapgondolatának megszületését az a felismerés gyorsította, hogy Európaszerte aggasztó mértékben növekszik az ipar, a bányászat, a lakóhelyi beépítések, a szállítási- és kommunális infrastruktúra, az idegenforgalmi beruházások miatt alapvetően átformált tájak száma. A Németország által évtizednyi előkészítő munka után 2002-ben összeállított Fenntartható Fejlődés Nemzeti Programja, pl. 2020-ra a jelenleg napi (!) 129 m² új beépítést szolgáló területigényt 30 m²-re szeretné leszorítani (Perspectives for Germany 2002). A német program a „terület-újrafelhasználásban” (land recycling) látja a megoldás kulcsát, azaz radikálisan gátat vetnének a zöldmezős beépítéseknek, helyette a más célra hasznosított, de jelenleg funkciót veszített felszínek (pl. raktárterületek) új célra történő felhasználását szorgalmaznák, akár anyagi ösztönzőkkel is.

Az Európai Tájegyezmény alapvetően a társadalmi jólétet, egyéni megelégedettséget, biztonságérzetet kívánja szolgálni, és nem a hajdani természetes tájak eredeti képének visszaállítását. Az ésszerű kompromisszumra törekvés, az ún. kultúrtájakban történő gondolkodás volt az a pont, ahol a tájökölógusok megfelelő partnerek voltak a Tájegyezmény megalkotásában (AHERN 1999, TRESS ET AL. 2003).

A tájvédelem Európa-szerte reneszánszát élő szakterület, amelynek fő feladata, hogy az elméleti alapvetéseket átültesse a gyakorlati megoldásokba. A tájvédelem mindennapos gondjait egy Debrecenhez közeli védett zártkert példáján igyekszünk bemutatni.

A Mosonta-kert elhelyezkedése

Hajdú-Bihar megyében, Létavértes északi külterületén, a Dél-Nyírség peremén találjuk a Mosonta-hegy szőlőskertjét, amely – etnográfusaink szerint – az alföld népi építészeteinek egyik – országosan alig ismert – kincses szigete (1. ábra).

1. ábra A Mosonta-kert elhelyezkedése

(Hajdú-Bihar megye tájbeosztása Marosi S. – Somogyi S. 1990 alapján)

1=Hajdúsági Tájvédelmi Körzet, 2=Létavértes belterülete, 3=Létavértes külterülete, 4=Mosonta-kert

Figure 1. The location of the Mosonta-garden (landscape taxonomy according to Marosi S – Somogyi S. 1990)

1= Hajdúsági Landscape Protection Area, 2=Inner area of Létavértes, 3=Outskirts of Létavértes,
4=Mosonta-garden

A 11,5 hektáros zártkert homokbuckái között megbújó kicsiny nádtetős szőlőspajtákban középkori lakóházaink világa sejlik föl (DÁM 1979).

Műemléki védettség alatt 1999 óta egy szőlőspajta áll, a védetté nyilvánítást azonban további 24 pajta esetében kezdeményezte a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Debreceni Regionális Irodája. A Hortobágyi Nemzeti Park figyelmét ugyancsak felkeltette a táj sajátos szépsége, ezért a Mosonta-kert központi részének kb. 120 méternyi dűlőszakaszát (Átok-dűlő) 1988-ban a Hajdúsági Tájvédelmi Körzet „C” (bemutató) zónájához kapcsolta (GYARMATHY 1996).

A táj természeti jellemzői (értékei)

A jelenlegi felszín kialakulása a würm glaciális idején zajlott le. A Tisza, a Szamos, a Kraszna, és a Bodrog vízrendszeréhez tartozó néhány folyó (Latorca, Ung és Laborc) a Dél-Nyírség keleti peremére szállították hordalékukat. A hordalékkúpából az északi szél a könnyebben mozgatható porfrakciót Bagamértől és Álmosdtól keletre, Nagylétától D-DK-i irányban rakta le. A mai Ér helyén folyó ős-Tisza a lehulló port árterületéről folyamatosan elszállította, így az Ér felől meredeken eső löszfal alakult ki. A löszköpeny vastagsága az Érmelléken eléri a 20–30 métert. A kialakuló löszhát lassan elzárta a Latorca, Ung és Laborc dél felé folyásának útját, és azok vizét délnyugat-nyugati irányba terelte. Ennek megfelelően alakult a terület homokbuckáinak fő csapásiránya. A Bagamértől Monostorpályiig terjedő területet jellemzi, hogy a – nép által hegyeknek nevezett – homokbuckák 10 km hosszúságot is elérő vonulatokba rendeződnek (TOKAI 1992). Különösen jól látszanak az I. katonai felmérés idején készült térképlapon (2. ábra). A terület leghosszabb buckavonulata a Daru-hegy – Lápos-hegy – Mosonta-hegy ÉK–DNY-i vonulata, melynek Bagamérig nyúló ÉK-i szakasza természetvédelmi oltalmat kapott. A würm felső-pleniglaciálisban a Szatmár-Beregi-síkság megsüllyedése miatt, a folyásirányát megváltoztató Tisza a Latorcával az Unggal és Laborccal együtt végleg elhagyta a területet. A folyóvízi utánpótlását elvesztett terület élővíz nélküli, láposodó holtmedrekkel és buckaközökkel tarkított területté vált. A Daru-hegy-Mosonta-hegy buckavonulattól délre a Konyári-Kálló (Kék-Kálló), északra pedig a Villongó-ér gyűjti össze a terület – elsősorban a tavaszi hóolvadás idején jelentősebb – csapadékvizeit.

A szél a buckavonulatokat szélbarázdákkal és maradékkerincekkel szabdalta fel, az egykori folyóvölgyekbe pedig egy másik homok felhalmozódási forma, a garmadák nyomultak be. Az eolikus tevékenység következtében lefolyástalanná váló völgyzszakaszokban láprétek és időszakos állóvizek, ún. nyírvizek jöttek létre. Ilyen a Kék-Kálló völgyében a – jelenleg fokozottan védett – Daru-láp, a Nagyléta belterületét keletről határoló Lápoldal, valamint a Mosonta-hegy déli előterében egykor elterülő Mosonta-tó. Az utóbbi neve valószínűleg a szláv eredetű mocsár, mocsári jelentésű *me_no*, *me_na*, *m_eno*, *m_en* szavakból származik és etimológiailag rokonítható a Moson előtagú hazai településneveinkkel.

A változatos morfológiai adottságok változatos mikroklímát, talaj és vízviszonyokat, valamint ehhez kapcsolódóan sokszínű biocönózisokat eredményeztek. A területen a két jellegzetes és egyben szélső élőhelytípus a száraz homokpuszták és a nedves nyírvíz-laposok szinte teljes szukcessziós sora megtalálható (BUKA et al. 1999):

- A buckaközi mélyedések láprétjei, amelyek sok hűvös és nedves klímát kedvelő növényt megőriztek.
- A lápok beerdősülésének jellegzetes stádiumai: a nyír- és fűzlápok.
- A buckaközi mélyedések zárótársulásaként megjelenő tölgy-kőris-szil ligeterdők.
- A buckaközi mélyedések kissé magasabb – a buckaoldalakra is felhúzódó – térszínein megjelenő gyöngyvirágos tölgyesek.
- A buckatetői homoki gyeptársulásai.
- A buckatetői beerdősülésével létrejött száraz homoki tölgyesek, melyek kiterjedt tisztásain igen fajgazdag, zárt homoki gyepek alakultak ki.

Ennek, az Alföld hajdani, erdőpusztai képét még némileg őrző területnek a védelmére hozták létre 1988-ban (és bővítették 1993-ban) a Hajdúsági Tájvédelmi Körzetet 24 egymástól elkülönült mozaikban, összesen 5680 hektáron (napjainkra 7000 hektár feletti a Tájvédelmi Körzet területe). A nagyfokú fragmentáció oka az elmúlt évszázadok tájátalakító tevékenysége miatti élőhelyvesztés. Az 1800-as évek végi nyírvízmentesítés és a XX. század utolsó harmadának csapadékszegénysége következtében általánossá vált a tájegység kiszáradása, a talajvíz lejjebb szállása. Az erdőirtás, illetve állomány-átalakítás (akác, nemesnyár, fenyőtelepítés), az egykori láprétek, gyepek beszántása, valamint a beépítések miatt az eredeti természet szigetszerű maradványfoltokra zsugorodott össze (BUKA et al. 1999).

A tájhasználat alakulása

Létavértes három kistáj határán fekszik (1. ábra). Északi külterületei a Dél-Nyírséghez, a Konyári-Kállótól délre, délkeletre eső területei az Érmelléki löszös háthoz, a nyugatra elterülő pedig a Berettyó-Kálló közéhez tartoznak. Így közigazgatási területén a történelem során az eltérő természeti adottságokhoz alkalmazkodó változatos tájhasználat alakulhatott ki.

A település első szántóterületei a jó termőtalajú, déli irtványföldeken jöttek létre. Nagyléta déli, érmelléki területeinek döntő részét azonban a XV. századig tölgyerdő borította. A mai országhatáron túl lévő Bihardiószeg határában található Egyed-erdő ennek a maradványa. A településtől északra egy 1242-es országleírás, és egy 1415-ös okirat is nehezen járható lápos, mocsaras területeket említ (TOKAI 1992).

A XV. században a település lakosainak száma gyorsan növekedett, és elérte az 1000 főt. Ez új, a korábbiaknál nagyobb kiterjedésű szántóföldek kialakítását tette szükségessé az érmelléki löszös területeken. Mindeközben a település szomszédságában megindult a kisebb falvak lakosságának elvándorlása, a pusztásodás. A település 1486-ban mezővárosi címet kapott.

A XVI. században a szántóföldi gabonatermesztéssel szemben a legeltető állattenyésztés és a rétgazdálkodás került előtérbe. Amíg korábban elsősorban a település belterületét déli oldalról közvetlenül határoló gypet hasznosították legeltetéssel, addig a XVI. századtól az északra fekvő, homokos területeket kezdték intenzívebben közös legelőként használni. A település északi területein, erdei tisztásokon szarvasmarhát és ökröt legeltettek. A juhtartás csak később, a XVIII. századtól növekedett meg erőteljesen. Így ekkoriban a Mosonta-hegy környéki alacsony fűhozamú homoki gyepek használata még nem volt jelentős (TOKAI 1992).

A XVII. századi törökdúlások idején, de leginkább a törökök kiűzéséhez kapcsolódó harcok során a népességszám rendkívül lecsökkent. 1692-ben egy kamarai összeírás három év óta lakatlan, puszta helynek nyilvánította. Ugyanez a dokumentum tudósít arról, hogy a településnek „elegendő termékeny földje van, makktermő erdői vannak, de nincs szőlőhegye” (TOKA 1992).

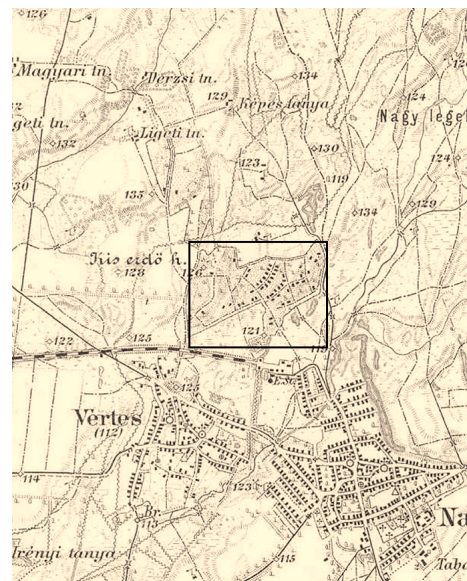
A XVIII. század eleji újratelepülés során a visszatérő őslakókkal együtt szilágysági román telepesek is érkeztek Nagylétára, s a lélekszám 1755-re pedig már elérte az 1900 főt. A művelt szántóföldek aránya a század közepére 26% (kb. 3100 hektár) körül alakult. A szántóföldi művelésbe vont területek nagysága a továbbiakban (közel 100 évig)

nem nőtt jelentősen, helyette a belterjesség (trágyázás) irányába történt elmozdulás. Az átlagos szántóméret 8 hektár körül alakult. A korábbiakhoz képest növekedett a kukorica vetésterülete, és ezzel összefüggésben a haszonállatok száma.

2. ábra A terület ábrázolása az I. katonai felmérés (1782–1785) térképén (Colonne XXV. Sec.19.)

Figure 2. The sample area on the map of the I. military survey (1782–1785) (Colonne XXV. Sec. 19.)

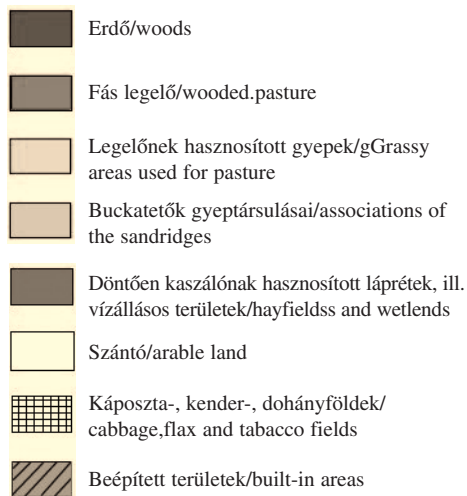
3. ábra A terület ábrázolása a III. katonai felmérés (1872–1884) térképén (5068/1 szelvény)

Figure 3. The sample area on the map of the III. military survey (1872–1884) (section No: 5068/1)

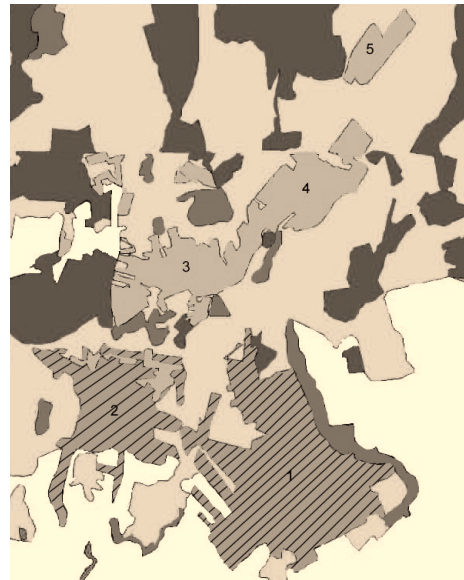
A nagy számú román lakosság megjelenésével a juhtenyésztés lett a korábbiaknál jóval nagyobb jelentőségű. A XVIII. század utolsó harmadára 250–300 szarvasmarha és 450–500 juh számára kellett a településen biztosítani a legeltetést. Az első katonai felvétel idején készült térképen a Mosonta-kert helyén még alacsonyabb fűhozamú – vélhetően juhok legeltetését szolgáló – gyepeket láthatunk (2. és 4. ábra).

A XVIII. században kezdődött, és vált magas színvonalúvá a dohánytermesztés. Az adóírásokból kiderül, hogy szinte kivétel nélkül minden parasztcsalád foglalkozott a településen dohánytermesztéssel. Az 1720-as években alakították ki az első szőlőskertet (Cserekert) a település jó termőtalajú, déli területein. A tölgyerdőből irtványként létrehozott szőlőskertben a jobbágycsaládok háromnegyede jutott átlagosan 360 m² szőlőhöz. Amíg azonban a dohányt piacra, a szőlőt elsősorban saját használatra termelték.

A tájhasználat az 1820–1840-es évek között vett újabb jelentős fordulatot. Nagyléta akkori földesura – az Ausztiában élő Mandel Lajos báró – Irinyi Jánost (a neves feltaláló édesapját) fogadta fel uradalmi felügyelőnek. Irinyi erőteljesen fejleszteni kezdte a majorsági gazdálkodást. Töltések építésével felduzzasztotta a Kék-Kálló vizét a Lápoldalon, és vízimalmot létesített rajta. Így a Lápoldal és az időszakosan vízállásos Moson-

4. ábra Tájhasználat a XVIII. század végén (1780 körül)
1=Nagyléta, 2=Vértes, 3=Mosontó-tó, Mosontó-rét,
4=Mosontó-hegy, 5=Láppoldal (a XVIII. századig
kaszáló hasznosítású, később uradalmi szántó)
Figure 4. Land use at the end of the 18th century (cca 1780)
1= Nagyléta, 2=Vértes, 3=Mosontó-lake and
meadow, 4= Mosontó-hill, 5= „Swamp-side”=
hayfield until the 18th century and arable land later

5. ábra Tájhasználat napjainkban
1=Nagyléta, 2=Vértes, 3=Mosontó-kert,
4=Kossuth-kert, 5=Bocskai-kert
Figure 5. Land use today.
1=Nagyléta, 2=Vértes, 3=Mosontó-garden,
4=Kossuth-garden, 5=Bocskai-garden

ta-tó összefüggő, tartósan vízállásos területté vált (4. ábra). Az uradalom juhállományát megnövelte, és nemes fajtájúra cserélte. Ekkor honosodott meg a lucernatermesztés is a településen. A hagyományos gabona és dohánytermelés mellett nőtt a kukoricaföldek nagysága. Kiterjedt a burgonya vetésterülete, mivel ez szolgáltatta az alapanyagot az uradalmi szeszgyárnak. Nagy mennyiségben kezdtek dinnyét termelni (TOKAI 1992).

Az 1840-es évekre lassan kevés lett az uradalomnak a művelhető föld, ezért megpróbált a jobbágyság rovására újabb területeket szerezni. Így került sor a jobb minőségű – településhez közeli – közös használatú legelők egy részének uradalomhoz kapcsolására, valamint a jobbágyság útbaeső földjeinek, káposztáskertjeinek elvételére. Így a jobbágyság által művelt szántóterület átlagos nagysága 8 hektárról 5,5 hektárra csökkent. A kisajátított földek helyett cserébe a korábbi homoki „hátas és kopár fekvése miatt szántóföldként, avagy kaszálóként teljességgel hasznavehetetlen” legelőkön alakított ki az uradalom új úrbéres földeket. Ennek érdekében sor került az addig ugyancsak közös használatú homoki legelők uradalmi tulajdonba vételére is. A legelőként hasznosítható földek nagyságát telkenként 4,6 hektárban maximálta az uradalom ezen a területen. Sőt, mindezek tetejében az uradalom elperelte a jobbágyságtól az 1720-as években kialakított cserekeri szőlőket is (TOKAI 1992). Azaz a közös használatú homoki legelők feltörésére és művelésbe vonására lényegében kényszerből került sor. Ekkor jött létre a Mosonta-„hegy” oldalában az első szőlőskert: az Öregkert, vagy másnéven a Mosonta-kert. A lakosság nehezen nyugodott bele a földesúri döntésbe, és 1837-től több ízben indítottak rendezési pert az uradalommal szemben. Ám mindkét fél számára elfogadható megegyezésre csak 1863-ban került sor, melynek egyik fontos eredménye volt, hogy az uradalom 585 hektárnyi „hasznavehetetlennek számító homokhegyet” ingyen a településnek adományozott, azaz legalább a földesúr részére többé nem kellett adót fizetni az itteni földek műveléséért. Ez erős lökést adott a további szőlőskertek kialakításához az egykori homoki gyepeken (TOKAI 1992).

Az 1890-es évek nyírvíz-lecsapolása, az erek csatornázása következtében a vízállásos területek, láprétek többnyire szántóföldeknek adták át a helyüket.

A vizsgált területen napjainkban folytatott tájhasznosítás szerkezete (5. ábra) lényegében véve megegyezik a XIX. század utolsó harmadában kialakulttal.

A Mosonta-kert szőlőkultúrája (gazdálkodás és a népi építészet emlékei)

A nagyobb arányú szőlőtermesztés az 1800-as évek második felében indult meg a település északi, homokos területein. Ekkor alakultak ki azok a szőlőskertek (Mosonta-kert, Kossuth-kert, Bocskai-kert) melyek napjainkig őrzik a paraszti gazdálkodás és építészet hagyományait. A legnagyobb szőlőskert közülük a Mosonta-kert.

A Mosonta-kertet folyondárral átszőtt akácsor és vizesárok vette körül és védte is egyben. A hajdan teljesen lezárt kertbe ma is kapukon keresztül juthatunk be. A kertség egykor bírót választott, illetve kerülőt alkalmaztak, aki egész évben a szőlőskertben lakott, valamint a szüret idejére csősz fogadtak fel. Feladatuk a kertség rendjének betartatása, ellenőrzése volt (PATAKY 2001).

A XIX. században a Mosonta-kert a bakator nevű szőlőjéről és ízes fehérboráról volt ismert helyben. A századvégi filoxéra a homoktalaj miatt itt nem okozott nagy kárt, de

a XX. század elején a fagy kipusztított sok szőlőt. A létai szőlősgazdák főleg kedvtelésből, saját használatukra borázkodtak, bár a fölösleget gyakran felvásárolták a borkereskedők (PATAKY 2001).

A szőlőskertek népi építkezését jelentősen befolyásolta az a tény, hogy az itt emelt hajlékok csak ideiglenes lakásul szolgáltak. Voltak ugyan, akik huzamosabb ideig itt tartózkodtak, sőt ma is találkozhatunk teljes életvitelre berendezkedett kintlakóval is (DÁM 1979).

A szőlőskertek legjellegzetesebb – a munkálkodás és a rövid tartózkodás – építményei a pajták (6. ábra).

6. ábra A Mosonta-kert Átok-dűlőn fekvő egyik szőlőspajtája
Figure 6. Wineyard-barn in the Mosonta-garden (Átok-balk)

Pajták sora épült fel a felosztott, hátra felfutó 25–50 méter hosszú szőlőskertek völgybejáratainál, alkalmazkodva a dombok, völgyek adta mozgalmas vonalú dűlőrendszerhez. Az 1870–80-as években több mint 40, napjainkra pedig mintegy 220 építménnyel találkozhatunk a területen. A dűlők mentén az építmények elhelyezését mindenki egyénileg oldotta meg. Ezért aztán előfordulnak itt háttal vagy oldalt álló pajták, cserepes és nádfedelű, pincés és pince nélküli változatban.

Szőlőspajtát természetesen nem mindenki épített szőlőföldjére. Itt is érvényesült az a társadalmi differenciálódás, amely a település belterületének építkezésében is nyomot hagyott. Pajtát csak a nagyobb szőlőterülettel rendelkező, gazdagabb réteg épített, többnyire a nagygazdák és a középparasztok (DÁM 1979). Az építkezés tavasszal történt, melyhez építőmestert nem is fogadtak, hanem a tulajdonos saját maga, családja, rokonsága, barátai és szomszédai segítségével építkezett. A dűlőnként 2–3 – nagyrészt ma is használt, téglával bélelt, fakávás, gémes vagy kerekcs-fedeles – kutat ugyancsak közösen ásták a szőlőtulajdonosok (PATAKY 2001).

A pajták többféle alaprajzzal, nagysággal, és tetővel készültek. Koruk változó, legtöbbször 100–150 éves, de sokukat átépítették, felújították. Egyedül a Pelei-pajta építési ideje biztos (1860). Az alkalmazott építőanyagok minőségére, az építés menetére kevesebb gondot fordítottak, mint a lakóházak, vagy más állandóan lakott építmények esetében. Lehetőleg a táj adottságai által nyújtott könnyen beszerezhető és olcsó építőanyagokat használták fel: agyagos föld, vályog, homok, fa, nád, szalma, kukoricakóró, égetett téglák, cserép. A legrégebbi pajták falainál gyakran fölfedezhető az úgynevezett paticsfal, míg a századfordulótól inkább a vályogfal került előtérbe. A szőlőkunyhók építésénél a talaj előkészítésére nem fordítottak olyan gondot, mint a lakóházak esetében. A vályogtéglát a kiásott és – alapozás nélkül – ledöngölt földre helyezték (PATAKY 2001).

A leginkább elterjedt a kétosztatú pajta. Ebben az egyik helyiség az ablak nélküli „pitar”, tüzelőhellyel (tüzelőpadkás szabadkéménnyel), amely egyben a borház és a tárolóhely is. A másik helyiség a melegedő és alvóhelyül szolgáló ház vagy szoba. A földbe vájt pincébe a borházból lépcsőn lehet lejutni. A pincét téglafallal és boltozással alakították ki. A boltozatot vastagon befedték földdel és befűvesítették, így kívülről kicsiny dombhátként kapcsolódnak az épülethez hátul, vagy oldalt (PATAKY 2001).

A leggyakoribb tetőfedő anyag a nád. A XIX. század végén még általános volt a zsindelytető és a zsuptető is. A pajták gyakori díszje az eredeti, szép tölgyfaajtó. A régi szőlőkunyhókban nincs mai értelemben vett ablak. Ezt egy 15–20 cm átmérőjű lyuk helyettesíti, amely inkább a kémlelőnyílás szerepét tölti be. A XIX–XX. század fordulóján épült pajtákban már kisméretű üveggel borított, nem nyitható ablakok jelentek meg (PATAKY 2001).

A pajták belső képét, berendezését meghatározza a funkció. A borház általában zsúfolásig tele van hordókkal és munkaeszközökkel, míg a szobában a faluban lévő lakóházból kikerült régi parasztbútorokkal találkozhatunk. A pajták mind nyílt tüzelésűek, kemencét soha nem építettek, mivel az építményt télen egyáltalán nem lakták és így fűtésre sem volt szükség. A pajtákba csak áprilisban a szőlőművelés kezdetén költöztek ki elsősorban az idősebb férfiak, aki gyakran, kisebb megszakításokkal egészen a szüret végéig kint tartózkodtak. Nők csak a szőlőkötözés és a szüret idején laktak a szőlőkunyhóban (DÁM 1979, ANGYAL 2000, PATAKY 2001).

Tájvédelmi problémák

Adva van tehát egy különleges tájhasználati és népi építészeti érték, amelynek magterülete már most, számos épülete pedig remélhetőleg rövidesen jogi védelmét élvez.

Mindeközben a hagyományos paraszti szőlőművelés folyamatos visszaszorulásának lehetünk tanúi a területen. A szőlőskertek részben betelepülnek, részben veteményeskertté alakulnak. Elhagyott pajták, kipusztuló szőlők, egyre gyakrabban feltűnő fóliás zöldségtermesztés, burgonya- és tormaföldek, napraforgó- és kukoricatáblák a kényszer-szülte gazdálkodás jelei. A hétvégi házakká átalakított egykori szőlőspajták merőben új funkcióival együtt járnak a hagyományokat nélkülöző építészeti megoldások. A tájidegen anyagok és színek, formátlan hozzáépítések, elbontások és teljes átépítések veszélyeztetik a népi építészet emlékeit és csúfítják a tájképet (PATAKY 2001).

Önmagában tehát sem a nemzeti park – döntően az élő természeti értékek és élőhelyeik védelmére irányuló – tevékenysége, sem pedig a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Debreceni Regionális Irodájának – a népi építészeti emlékek megőrzésére irányuló – eddigi erőfeszítései sem voltak képesek megállítani ezt a tájhasználati konfliktust. Napjainkra azonban mindkét hatóság részéről – a tájvédelmi körzet területkezelője, valamint a népi műemlékek felügyelője szóbeli közlése szerint – megfogalmazódott az a gondolat, hogy a természet és műemlékvédelem még nem elegendő, szükség van a hagyományos gazdálkodás védelmére is. Hiszen ez a tájhasználat hozta létre a kertséget, és alakította ki sajátos környezetét és építészetét. A természet szépsége, a táji adottságokhoz alkalmazkodó hagyományos gazdálkodás és a népi építészet emlékeinek együttes megőrzése jelenthetik e területen a tájvédelem komplex feladatát.

Saunders D. és Biggs S. (2002) az ausztrál mezőgazdasági tájak fenntarthatóságával kapcsolatban, a következő lépések megtételét látja szükségesnek az eredményes tájvédelemhez.

Jövőkép	– Fel kell vázolni az elérendő célt: azaz hogyan képzeljük el az adott táj ökológiai, gazdasági és társadalmi jövőjét. Ennek kialakításához nélkülözhetetlen a helyi lakosok véleménye és az adott politikai-gazdasági keretek ismerete.
Akadályok	– Meg kell határozni az elképzelt jövőkép elérését jelenleg gátló környezeti, társadalmi és gazdasági akadályokat.
Tájműködés	– Az ökológiai tájszerkezet működésének tisztázása, ill. annak megállapítása, hogy a jelenlegi funkcionális rendszert mára milyen változások érték?
Tájformálás	– Meg kell határozni, hogy milyen konkrét változtatásokra volna szükség a kitűzött cél elérés érdekében?
Ökológiai értékmentés	– A legsürgősebb feladat a táji rendszer még meglévő, nélkülözhetetlen ökológiai elemeinek értékmentő védelme.
Tájtervezés	– A tájalakítási terv elkészítése az ökológiai erővonalak, és a tájhasználat igényei alapján.
A tájalakítás kivitelezése	– A konkrét változtatások megvalósításának szervezési, költség- és időigényének tisztázása.

Megvalósítás	– Megvalósítás, a legjobb helyi ökológiai és humán adottságok felhasználásával, az érdekeltek és az érdeklődő szakértők bevonásával
Értékelés és működtetés	– Az eredmények ellenőrzése, a kezelők visszajelzéseinek nyomon követése.
Az eredmény kommunikációja	– A szakma és a széles közvélemény tudósítása a történetekről és az eredményekről.

A fenti tájvédelmi munkaprogram megvalósítását, realitását a Mosonta-kertre nézve tanulmányunk következő részében fogjuk bemutatni.

Irodalom

- AHERN J. 1999: Spatial Concepts, Planning Strategies and Future Scenarios: A Framework Method for Integrating Landscape Ecology and Landscape Planning. In: Klopatek, J.M., Gardner, R.H. (Eds.) *Landscape Ecological Analysis*, Springer V. pp. 175–201.
- ANGYAL L. (szerk.) 2000: Hajdú-Bihar évszázadai – Hajdú-Bihar Megye Önkormányzata, Debrecen.
- ASHWORTH G.J., GRAHAM B. 1997: Heritage, Identity and Europe TEGS, *Journal of Economic and Social Geography* Vol. 88: 4. pp. 381–388.
- BÄTZIG W. 1991: Die Alpen Entstehung und Gefährdung einer europäischen Kulturlandschaft – Beck Verlag, München.
- BERÉNYI I. 2001: Kultúrtáj-kutatás európai dimenzióban, Földrajzi Konferencia, Szeged.
- BUKA L., GYARMATHY I., PAPP L. 1999: Hajdúsági Tájvédelmi Körzet, Daru füzetek, HNP, Debrecen.
- CSORBA P. 1998: Ázsiai tájak. Tájökológiai értékelés, Kossuth Egyetemi Kiadó
- DÁM L. 1979: A hajdú-bihari szőlőskertek népi építkezése in. Szöllősi Gy. szerk. Hajdú-Bihar népi építésze, Debrecen. pp. 266–281.
- European Landscape Convention – European Treaty Series No. 176. Council of Europe
- FRISLID R. é.n. : Cultural landscapes of Norway, Landbruksforlaget
- GIORGIS S. 1995: Rural landscapes in Europe: principles for creation and management. – Council of Europe, Planning and Management Series No.3.
- GYARMATHY I. 1996: A Hajdúsági Tájvédelmi Körzet természetvédelmi kezelési terve – Debrecen. <http://whc.unesco.org/exhibits/cultland/landscape.htm>
- JUNG G. (Herausgeber) 2002: Kulturlandschaftsgeschichte – Oldenburger Geoökologische Studien
- PATAKY E. 2001: Az Öregkert dűlőiben – a létavértesi Mosontakert népi építésze és műemlékvédelme – Létavértes.
- PEDROLI B. (Ed./Hrsg.) é.n. : Landscape – Our Home Lebensraum Landschaft – Essays on the Culture of the European Landscape as a Task – Indigo, Zeist Freies Geistesleben, Stuttgart.
- Perspectives for Germany. Our Strategy for Sustainable Development 2002. www.nachhaltigkeitsrat.de
- SAUNDERS D.A., BRIGGS S.V. 2002: Nature grows in straight lines – or does she? What are the consequences of the mismatch between human-imposed linear boundaries and ecosystem boundaries? An Australian example – *Landscape and Urban Planning* 61: pp. 71–82.
- TOKAI Gy. 1992: Nagyléta földje és népe – Vámospércs.
- TRESS B., TRESS G., VAN DER VALK A., FRY G. (Eds.) 2003: Interdisciplinary and Transdisciplinary Landscape Studies: Potential and Limitations – Delta Series 2. Wageningen
- VOS W., MEEKES H. 1999: Trends in European cultural landscape development: perspectives for a sustainable future – *Landscape and Urban Planning* 46: pp. 3–14.
- WASCHER D., JONGMAN R. 2000: European landscapes. Classification, assessment conservation. Technical Report Draft version – European Environmental Agency
- WASCHER D.M. (Ed.) 2000: The Face of Europe – Policy Perspectives for European Landscapes – ECNC Technical reports series, Tilburg
- Wo i leb... Kulturlandschaften in Österreich, Ein Projekt im Rahmen des Forschungsschwerpunktes „Kulturlandschaft“ – Stadtmuseum Linz-Nordico

THE ROLE OF LANDSCAPE CONSERVATION IN THE LÉTAVÉRTES
MOSONTA-KERT

I. FAZEKAS, P. CSORBA

University of Debrecen, Department of Landscape Protection and Environmental Geography
H-4010 Debrecen, Egyetem tér 1. e-mail: fazekas@delfin.klte.hu

Keywords: cultural landscapes, World Heritage, landuse history, folk architecture

The Mosonta-hegy vineyard is found in the northern outskirts of Létavértes, E-Hungary (Fig. 1.) Tiny thatched grape-barns hidden among the sand dunes of the 11.5 hectare private allotment (Fig. 6.) The greater volume vine-growing started in the second half of the XIX. century here (Figs. 4., 5.). Those vineyards which still preserve the peasant husbanding and architectural traditions today, were established at that time. Some of the former grape-barns converted into week-end houses, with their entirely new functions, accompany the architectural solutions lacking in tradition.

Up until now the Hortobágy National Park Management has connected merely a single, approximately 120 metre vineyard sections display zone of the Hajdúság Landscape Conservation District in 1988.

Protection of nature and historical buildings alone is not sufficient, protection of the traditional husbanding is also necessary. Combined preservation of the beauty of nature, the traditional husbanding adapting to the regional fundamentals and the folk architecture, represents the complex landscape protection task in this area.